

УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ: ВІННИЦЬКИЙ ВИМІР

Анотація. У статті розглядаються різноманітні за формою та змістом українсько-грецькі історичні зв'язки на землях, що нині входять до складу сучасної Вінницької області, починаючи з VII ст. до н. е. і закінчуючи сьогоденням. Окрім цього, простежується значення для культурного розвитку нашого регіону таких визначних діячів грецького походження, як Г. Артинов, А. Мазаракій, К. Костанді, С. Папа-Афанасопуло та ін.

Ключові слова: Україна, Греція, Вінниччина, історичні зв'язки, землеволодіння, торгівля, культура, мистецтво.

Kostyantyn Zavalniuk

UKRAINIAN-GREEK HISTORICAL RELATIONS: THE VINNYTSIA DIMENSION

Abstract. In the article, different by form and content Ukrainian-Greek historical connections on the lands, which are the part of modern Vinnytsia Oblast now, are discussed, starting from the VII century B. C. and ending with our time. In addition, the value of such notable historical figures of Greek origin as G. Artynov A. Mazarakii, K. Kostanda, S. Papa-Afanasopulo for the cultural development of our region is analyzed.

Keywords: Ukraine, Greece, Vinnytsia Oblast, historical connections, land ownership, trade, culture, art.

У VII ст. до н. е. територія сучасної Вінниччини входила до складу держави скіфів. В цей же час на північному узбережжі Чорного моря, в Приазов'ї та Криму виникають грецькі міста-держави. На сучасних українських землях (Північне Причорномор'я, Приазов'я) греки з'явилися в період Великої грецької колонізації (VIII-VI ст. до н. е.). Перше давньогрецьке поселення у Північному Причорномор'ї – Борисфеніда - було засноване 647 року до н. е. вихідцями з м. Мілет (Мала Азія) на острові (тоді півострові) Березань. У VI ст. до н. е. засновуються майже всі найбільш значні північно-причорноморські міста: біля гирла річки Тірас (нині Дністер) – Тіра, Ніконій; у пониззі Гіпаніса (нині Південний Буг) – Ольвія; у Західному Криму – Херсонес Таврійський, Керкінітида, Калос-Лімен; у Східному Криму – Феодосія, Кіммерік (бл. 50 км на південний захід від Пантікапею), Кітей (бл. 38 км на південний захід від Пантікапею), Німфей, Тірітака, Ілурат (17 км на захід від Пантікапею), Пантікапей (нині – м. Керч), Мірмекій, Порфмій (біля найбільш вузької частини Керченської протоки), Акра (у найпівденнішій частині Керченської протоки). На Східному узбережжі Боспору Кіммерійського (нині Керченська протока) – Фанагорія, Гермонасса, Горгіппія, Кепа, Тирамба та ін. [18, с. 98-99].

Особливе значення для вивчення ранньої історії Північного Причорномор'я, зокрема Скіфії, має «Історія» Геродота, який, імовірно,

біля середини V ст. до н. е. відвідав Ольвію. Четверта книга цієї праці присвячена історії скіфських племен, зокрема походів перського царя Дарія на скіфів, легенді про скіфського царя Скіла, який мав у Ольвії палац, описові природи та звичаїв населення Північного Причорномор'я [18, с. 101]. По суті, Геродот був першим європейцем, який познайомив світ Середземномор'я з життям та побутом мешканців тогочасного Північного Причорномор'я і, частково, Поділля.

Взагалі, до складу новоутвореної Скіфії входило багато різних племен. Власне скіфами були племена царських скіфів і скіфів-кочівників, які жили в надчорноморських та азовських степах. Вони становили ядро Скіфії і панували над усіма іншими племенами. Частина скіфів змішалася з греками й осіла на чорноморському узбережжі між Дністром і Дніпром, їх називали калліпідами. Поблизу калліпідів жили алазони (алізони), теж осіле, очевидно, скіфсько-фракійське плем'я. Дніпровське степове Лівобережжя заселяли скіфи-землероби, а на захід від Дніпра – скіфи-орачі, або сколоти. Про них Геродот писав: «Над алізонами живуть скіфи-оратаї, які сіють пшеницю не для їжи, а на продаж» [5, с. 184]. Власне, останні два народи не були етнічними скіфами, а осілими праслов'янськими хліборобськими племенами, які лише потрапили під скіфський вплив.

До пам'яток скіфської доби належать кургани та городища. Одним з найбільших в Україні є курган на околиці села Сорока колишнього Іллінецького (нині – Вінницького) району Вінницької області. Його сучасна висота близько 20 м. Припускають, що в сиву давнину дана «піраміда» піднімалась над подільськими просторами на 35 м. Неподалік від самих Іллінів у 1901-1902 роках археолог М. Ю. Бранденбург (1839-1903) розкопав курган висотою 8,5 м, діаметром 50 м, речі якого свідчать про зв'язки скіфів Присоб'я з грецькими колоніями північного Причорномор'я. Більше того, сучасні дослідники припускають, що знайдені на Поділлі золоті прикраси у скіфських могилах, найвірогідніше – вироби грецьких майстрів [4, с. 27].

У свою чергу, залишки грецького посуду (бита кераміка, античні монети) на місцях праслов'янських городищ свідчать про зв'язки із Північним Причорномор'ям, Древньою Грецією. Так, ще в кінці XIX ст. Ю. Сіцинський відзначав, що в с. Коханівка Вінницького повіту Подільської губернії, де раніше було місто Кохангород, у 1886 році була виорана в полі велика гостродонна амфора [36, с. 227]. В с. Трибусівка Ольгопільського повіту у 1896 році місцевим селянином була викопана велика глиняна амфора [36, с. 270].

Таким чином, культура населення грецьких міст-держав Північного Причорномор'я вплинула на життя скіфів, лісостепових племен, фракійців, носіїв черняхівської культури тощо. Грецькі амфори, столовий і парадний посуд, прикраси увійшли у побут цих племен. Були запозичені у припонтійських еллінів і певні прийоми архітектури та будівництва, ремесел, окремі елементи духовної культури, зокрема культ Діоніса і Геракла.

Одним з найдавніших і найважливіших джерел про наших віддалених пращурів – слов'ян (антів) є «Історія війн Юстиніана», написана візантійським істориком Прокопієм Кесарійським в другій

половині VI ст. Про наших предків у Прокопія читаємо такі рядки: «...Народами склавинами і антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади. Та можна сказати – і в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що насилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому домівку і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хоробі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не згинуть, жертву Богу, і, врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і переминаючи часто кожний своє житло. Виступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, але тільки в коротких штанях стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Життя провадять суворе і нецивілізоване, як і масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують гунські звичаї. Й ім'я у склавинів та антів колись було одне: за давніх часів і цих, і тих звали спорами для того, думаю, що заселяють край розкиданими і відокремленими оселями. Для того й займають великий край – бо більшу частину того берега Істру замешкують вони» [38, с. 194].

Чимало греків було серед українського козацтва. Зокрема, Ю. Сіцінський згадує про козацького полковника у м. Могилеві Костянтина, грека з острова Хіос. Виданий могилівськими міщанами гетьману П. Дорошенку, він невдовзі утікає з Чигириня, вербує із своїх прихильників у Могилеві полк і відправляється на службу до лівобережного гетьмана І. Брюховецького [44, с. 684]. Очевидно, що в даному випадку мова йде про полковника Подільського полку Костянтина Волошина (1671-1673), який, імовірно, під ім'ям Костянтина Мигалевського вже був подільським полковником у 1664-1666 роках. Деякий час він також був паволоцьким та корсунським (лисянським) полковником. Востаннє згадується у 1678 році за гетьмана І. Самойловича.

Одним із місць найбільшого та найкомпактнішого поселення греків на території Поділля було місто Могилів (на Дністрі), засноване на початку XVII ст. За дослідженнями вінницького історика та архівіста О. С. Петренка, перші поселенці цієї громади з'явилися у місті в 1725 році, а більшість переселенців прибули у Могилів в середині – другій половині XVIII ст.

10 серпня 1774 року граф Станіслав Потоцький надав привілей громаді «греків, сербів та волохів». Згідно з ним суд і внутрішня розправа у громаді покладалися на війта і двох виборних, які обиралися на рік. Суд засідав в особливій кімнаті у міській ратуші. Апеляції на вироки війтівського суду розглядав сам дідич або його

уповноважений. Щороку громада обирала одного присяжного збирача податків. Дідич зі свого боку призначав старосту громади і двох старшин, які мали доглядати за порядком у місті та забезпечувати виконання громадою розпоряджень дідича чи його уповноважених, тобто виконувати поліцейсько-адміністративні функції. Членам громади дозволялося займатися будь-якою торгівлею та промислами, зокрема продавати російські та турецькі хутра. Загалом грецька громада зрівнювалася у правах з польською.

Стосовно національного представництва у грецькій громаді, то воно було таким: 28 родин молдован, 23 – греків, 21 – болгар, 8 – волохів, 5 – сербів, у 2-х господарів національність не зазначена. В даному випадку потрібно мати на увазі, що назва громади виражала не стільки етнічну приналежність її членів, скільки вказувала, що вони належали за віросповіданням до Грецької православної церкви. Георгіївська парафія м. Могилева, відкрита у 1762 році, підпорядковувалася Афонській лаврі Св. Афанасія. За ревізією 1795 року греки-купці мешкали у 30 будинках, міщани – у 87.

За словами В. Побуга-Гурського, які пізніше повторив Ю. Сіцінський, з 1820-х років через руйнації, які зазнав Могилів від повеней і пожеж, представники грецької та вірменської громад почали залишати місто, а їм на зміну прибули євреї, які перебрали до своїх рук усю торгівлю й більшість ремесел. Однак, наявні документи, на думку О. С. Петренка, не підтверджують цієї тези, оскільки велика єврейська громада існувала в місті на 1795 рік, а за ревізією населення 1834 року грецька громада нараховувала 112 господарів (101 чол., 144 жін.), 1850 року – 87 господарів (88 чол., 123 жін.). Як стверджує О. С. Петренко, однією з причин полишення греками, сербами й волохами (молдованами) Могилева могло стати зрівняння їх у правах з представниками інших національностей і примушування відбувати військову повинність. Відповідні процеси відбувалися у Російській імперії в середині – другій половині XIX ст. [24, с. 32-35].

До речі, визначний історик та краєзнавець минулого Ю. Сіцінський, який досліджував муровані церкви на Поділлі, дійшов висновку, що найстаріші з них зазнали визначального впливу візантійсько-афонського будівельного мистецтва. До таких церков він відносив Троїцьку монастирську, Івано-Предтеченську (Старий собор) та Петропавлівську церкви в Кам'янці-Подільському, Троїцьку церкву в містечку Зінків, Успенську церкву в містечку Меджибіж Летичівського повіту, а також Миколаївський собор і Покровську церкву в Могилеві-Подільському. Собор був збудований 1754 року «стараннем» парафіян українців, болгарів, греків і молдован, що жили в Могилеві. «Плян сієї церкви триконховий. Як оглянути церкву зовні, то зі сходу знаходимо три заокруглення крім бокових конх, але з тих трьох заокруглень тільки середнє є первістне, дійсна абсида, а два бокові заокруглення прибудовані в недавні часи, щойно в 1885 р., тодіж прибудований був і притвор. Довжина церкви в середині (без притвора) 20×3 метр., ширина середньої частини нави 6×3 м, ширина з боковими конхами 12×8 м. Верх церкви має пять бань української форми: три більші на довжині будинка, при чому середуца більша від обох

скрайних і на бокових конхах дві невеличкі бані. В церкві двоє дверей: західні й південні, прикрашені різьбою на камені і з написами на камінних одвірках» [37, с. 51]. Покровська церква збудована 1771 року. «Ся церква має бокові півкружа-конхи для крилосів, але зовні ті конхи мають вигляд прямокутників, а вітвар не має завкруглення, а прямокутний. По боках вітваря в 1818 р. добудовані дві невеличкі прямокутні прибоки: пономарку й ризницю. При західній частині церкви добудовано в 1783 р. муровану дзвінницю» [37, с. 52]. Далі вчений робить висновок: «1) Візантійсько-атонське церковне будівництво утворило форму церкви з трьома східними абсидами і з двома боковими меншими. Ся форма церкви перейшла до балканських земель і тут перетворилася в простішу форму з одною вітварною абсидою і з двома боковими меншими, і таким чином явилася так звана триконхова церква. Такі церкви під впливом Атону повстали в XV-XVII ст. в Боснії, Сербії, Болгарії, Валахії, Молдавії, Буковині і дійшли до Лаврова в Галичині.

2) Триконхова форма церкви з Молдавії, Валахії й Буковини перейшла на Поділля і тут знаходимо такі церкви візантійсько-атонського типу у придністрянському районі – в Кам'янці та Могилеві, а далі на північ той тип церкви трохи змінюється: в Ляличівському повіті – в Зінькові й Межибожі з'являються церкви з невеличкими боковими конхами без бокових абсид зовні.

3) Найстарші муровані православні церкви західного Поділля таким чином мають архітектурну форму, або сказати б орієнтацію не західно-європейську чи римо-католицьку, не північно-східну, чи київську, але південно-славянську й візантійсько-атонську» [37, с. 64-65].

Наприкінці XVIII-на початку XIX ст. у південних портах Російської імперії – Одесі, Миколаєві, Бердянську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Єйську, Керчі – осіли представники впливових торгово-фінансових кланів, що походили з острова Хіос в Середземному морі. Родини Маврогордато, Родоканакі, Петрококкіно, Раллі, Аверіно, Скараманга, Негропонтє, Севастопуло, Сканаві, Караллі, пов'язані між собою кровними узами й діловими відносинами, упродовж десятиків років контролювали значну частину торговельних операцій чорноморських та азовських портів Російської імперії, зробивши значний внесок в їх економічний, культурний і соціальний розвиток [43, с. 100].

Основними напрямками економічної діяльності хіосців у Російській імперії були міжнародна торгівля, банківські операції, земельні спекуляції, здавання нерухомості в оренду. Спираючись на значні родинні капітали та міжнародні торговельні зв'язки, вони відігравали провідну роль в економічному житті Чорноморсько-Азовського регіону. У 1866 році із двадцяти торгових домів, що контролювали експорт південноукраїнської пшениці, десять було засновано греками. Серед них найзначніші – фірми «Ф. П. Родоканакі» і «Федір Маврогордато та К^о». У 1827 році загальний оборот компанії «Ф. П. Родоканакі» становив бл. 1,2 млн. крб., а через десять років – уже понад 5,5 млн. Станом на 1861 рік Ф. П. Родоканакі здійснює вельми широку закордонну торгівлю та банківські справи, і оборот його досягає від 3,5 млн. до 5 млн. крб. сріблом. Торговий дім одеського купця 1-ї

гільдії Федора Матвійовича Маврогордато у 1869 році був серед засновників Міжнародного торговельного банку з центральним представництвом у Санкт-Петербурзі та відділеннями в Одесі. Власниками фінустанов були родини Ксіда, Петрококкіно, Раллі [43, с. 101-102].

Наприкінці XIX ст. більшість хіосців перетворилися на значних поміщиків, зосередивши у своїх руках чималі земельні площі. Наприклад, Перикл Федорович Родоканакі володів 4885 дес. землі в Подільській, 1212 дес. – у Київській, 2225 дес. – у Бессарабській, 13497 дес. – у Херсонській губерніях, ділянкою 1024 кв. сажня у Севастополі, а крім того – 5 будинками загальною вартістю понад 0,5 млн. крб. Степан Іванович Раллі мав 7 тис. дес. у Бессарабській губернії та 7 будинків, оцінених у 490 тис. крб. Матвій Пантелійович Маврогордато 1866 року купив у графині Жозефіни Шембек маєток у с. Тирлівка Гайсинського повіту на Поділлі, в якому налічувалося 276 ревізських душ. Микола Матвійович Маврогордато був власником 2315 дес. землі в Бельцькому повіті Бессарабії та 2520 дес. на Гайсинщині, Поділля (в т. ч. у с. Серединка). Амвросій Пантелійович Маврогордато придбав маєток у с. Вівсяниках Балтського повіту Подільської губернії загальною площею 997 дес. 837 кв. сажнів [43, с. 105]. Одеський купець, грецький підданий Матвій Миколайович Маврогордато (1862-1912) станом на 1892 рік володів землями у с. Серебря Гайсинського повіту Подільської губернії [8, арк. 15 зв.]. Ще один грецький підданий, Панагі Феохарович Феохаріді, у 1871 році придбав маєток у містечку Тернівка Гайсинського повіту Подільської губернії [8, арк. 15 зв.-16]. У 1910-1915 рр. його спадкоємці Феохар (1889-1938; у 20-х рр. – відомий історик та археолог Півдня України), Андрій, Даная (у заміжжі – Раллі) та Марія (у заміжжі – Кусіс) Георгійовичі Феохаріді (Теохаріді) вели тривалу судову тяганину за землю із мешканцями м-ка Тернівка [6]. Що стосується інших володінь землевласників грецького походження у Подільській губернії, то станом на 1901 рік П. Ф. Родоканакі володів 2544 дес. землі та водяним розтрусним млином на 3 постави у с. Івча Кожухівської волості Літинського повіту. До речі, землю у цьому селі він придбав у спадкоємців Миколи Пирогова, сина відомого лікаря-хірурга М. І. Пирогова [44, с. 597]. У с. Кусиківці тієї ж волості він володів 671 дес. землі, а в с. Яблунівка Терешпільської волості Літинського повіту – 303 дес. землі [46, с. 47-48, 50, 130]. Купець грецького походження Іван Августович Мазаракі володів 490 дес. землі та винокурним заводом у с. Воробіївка Уланівської волості Літинського повіту, а також водяним розтрусним млином на 2 постави у містечку Уланів Літинського повіту [46, с. 133, 144]. У 1909 році винокурний завод І. Мазаракі виробив 41,7 тис. відер спирту [2, с. 170]. Вацлав Мазаракі у с. Морозівка Уланівської волості Літинського повіту володів 580 дес. землі та водяним розтрусним млином на 2 постави [46, с. 136]. Спадкоємці Августа Мазаракі володіли 1532 дес. землі та водяним розтрусним млином на 3 постави у с. Рибчинці Уланівської волості Літинського повіту, а також 756 дес. землі у містечку Уланів того ж повіту [46, с. 140, 144]. У 1873 році одеський купець грек Павло Степанович Раллі (1851-1911) відкрив винокурний завод у містечку Браїлів Вінницького повіту Подільської

губернії [2, с. 92]. У 1909 році цей завод виробив 76,3 тис. відер спирту, вартість продукції складала 45 тис. крб. [2, с. 122, 170]. На 1902 рік Павло Раллі володів 8269 дес. землі при містечку Браїлів, а спільно з дружиною – 727 дес. землі при с. Мала Жмеринка Вінницького повіту Подільської губернії [25]. Окрім цього, Павлу Раллі та його дружині Катерині належав пароводяний вальцювальний автоматичний млин в містечку Браїлів, а також водяний млин у с. Супрунів Вінницького повіту Подільської губернії [2, с. 94, 103, 123].

Покорительною сердець та розуму багатьох знаменитостей свого часу була відома красуня, світська дама та політична діячка простого походження Софія Костянтинівна Клавоне, у шлюбі Потоцька (11.01.1760, м. Бурса, Османська імперія-24.11.1822, м. Берлін), родом із константинопольських греків. Сучасники відзначали її гострий розум та кмітливість, називаючи «прекрасною фанаріюткою» або ж «прекрасною гречанкою». Через шлюб із наймогутнішим магнатом Польщі графом Станіславом Щенсим Потоцьким стала польською аристократкою (польською графинею). Після їхнього вінчання 17 квітня 1798 року у церкві в передмісті м. Тульчин (резиденція графів Потоцьких), подружжя переїхало до Умані, де на честь своєї дружини граф Потоцький заклав знамениту «Софіївку» (нині Національний дендрологічний парк «Софіївка») [39]. Пішла з життя Софія Потоцька 1822 року на 58-му році. «По ній залишився не лише великий спадок, не лише славнозвісна «Софіївка», а і легенда про силу жіночності, що здатна не лише змінювати долі сильних світу цього, а й впливати на перебіг політичних подій. Та хто знає, чи запалала би так яскраво зірка її успіху, якби не зустріла на початку шляху грецька дівчинка, майже невіленьця, сина кам'янецького коменданта Йосипа де Вітте...» (перший чоловік Софії Клавоне, син коменданта кам'янецької фортеці Яна де Вітте, а у 1786-1789 рр. – комендант цієї ж фортеці. – Авт.) [3, с. 29-30].

Яскравий слід залишили греки і в культурно-мистецькому житті Поділля. Так, людиною, яка змінила архітектурне обличчя міста Вінниці на початку ХХ ст. у бік європейського модерну, був міський архітектор у 1900-1919 роках, цивільний інженер Григорій Григорович Артинов (1860-1919). Народився Г. Артинов 1860 р. у м. Ніжин на Чернігівщині в родині дворянина, грека за походженням. Закінчив реальне училище у Кронштадті, після чого, йдучи по стопах свого старшого брата Михайла, вступив до Санкт-Петербурзького будівельного училища (пізніше Інститут цивільних інженерів). У Вінниці, куди прибув за запрошенням міського голови М. Оводова, оселився у вересні 1899 року. За даними архітектора та краєзнавця Людмили Денисової, у Вінниці збереглося понад 30 будинків, створених за проектами Г. Артинова. З'ясовано, що перший міський архітектор брав участь у будівництві 43 муніципальних проектів міста, хоча це число не є остаточним. Першою будівлею, яку Артинов проектував у м. Вінниця, була Вінницька міністерська жіноча гімназія (1900, нині – школа № 2). У 1903 році будує нову синагогу (нині ДЮСШ на вулиці Червонохрестівській). Проектував будинки «прибуткового» типу – це 2-х, 3-х поверхові житлові будівлі, де на першому поверсі були приміщення

для магазинів. У 1902-1907 роках була збудована міська бібліотека ім. Гоголя. Також Артинов брав активну участь у проектуванні міської водогінної мережі. За його проектом споруджено символ Вінниці – Водонапірну вежу 1912 року та водозабірні споруди на острові Бригантіна. Не обійшлося без нього і будівництво трамвайної системи та електростанції у 1913 році. Сьогоднішнє архітектурне обличчя досить важко уявити без таких споруд, як готель «Савой» (1912, нині – готель «Україна»), міський театр (1910, перебудований у 1948-1950 рр.), Свято-Воскресенська церква (1910), Вінницька торгово-промислова палата (1911, колишня міська Дума), будинок судових установ (1910-1912, колишнє приміщення окружного суду та міської управи), магазин «Лікарські рослини» на вулиці Соборній (1910, колишній будинок Райхера), кам'яні сходи до Бугу (1908, нині у парку «Кумбари»), будинок генерала Брусилова на вулиці Архітектора Артинова, особняк капітана Л. Дроголенцького (реконструйований у 1909 році; нині – дитяча художня школа) на вулиці Магістратській, будинок капітана Четкова (1910, нині тут розміщується департамент архітектури та містобудування Вінницької міської ради) на вулиці Григорія Сковороди тощо. Чимало зробив архітектор Артинов і за нової української влади у Вінниці, ставлячи на службу людям свої знання та досвід. Зокрема, у вересні 1919 року він разом із групою однодумців заснував «Товариство добробуту міста Вінниці». До його завдань входили: «правильне забудування міста, упорядкування каналізації, розширення водопровідної сітки, використання енергії Буга, улаштування скотобоєнь та інці». Помер Григорій Артинов у Вінниці 9 грудня 1919 року від висипного тифу. На його честь у Вінниці одна з центральних вулиць міста (вулиця 9 Січня) була перейменована на вулицю Архітектора Артинова. 28 липня 2010 року у Вінниці урочисто відкрито оновлену меморіальну дошку архітектору Г. Артинову на вулиці, що носить його ім'я (скульптор Ю. Козерацький). На день міста 11 вересня 2010 року на Європейській площі у Вінниці була відкрита оригінальна повнофігурна паркова скульптура-пам'ятник Григорію Артинову (автор – львівський скульптор Володимир Цісарик) [1; 14; 20, с. 119-122].

Сучасником та однодумцем Г. Артинова у Вінниці був перший вінницький видавець, журналіст, педагог та музикант Андрій Валер'янович Мазаракій (1853-1919). Походив він із дворянського роду, що веде своє шляхетство з середини XVII ст. Засновником роду був грецький купець Христофор Мазаракія, який переселився з родиною у Львів наприкінці XVI ст., а вже наступного століття її представники осіли на Чернігівщині. Народився Андрій Мазаракій 20 грудня 1853 року в м. Кишинів. Його батько Валер'ян Іванович (1825-1885) служив у лейб-гвардійському Ізмайловському полку (до 1849 р.), згодом після відставки оселився у маєтку в Тираспольському повіті. Був директором Херсонського Поземельного банку, президентом Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії, з 1879 р. – почесним членом Імператорського Московського товариства сільського господарства, земським діячем. Численні світські контакти звели його з вдовою Павла Катаржі Марією Георгіївною, з якою він незабаром одружився. Початкову освіту Андрій Мазаракій отримав в Одеському

Рішельєвському ліцеї. Службу свою розпочав помічником бухгалтера Одеської контори державного банку (1878), але вже наступного року опинився у Тирасполі, де числився канцелярським службовцем повітового предводителя дворянства (1879-1886). 1886 року вийшов у відставку для того, щоб присвятити себе музиці. Одружений був зі Скачевською Вірою Андріївною (1860-?), з якою мав дітей Володимира (1878), близнят Марію та Наталію (1879) та Ольгу (1882). Прибувши до Вінниці у 1906 році, поринув у місцеве музичне та культурне життя. Він організував випуск першої у місті газети «Винницкая газета», де був редактором, видавцем і коректором. «Винницкая газета» почала виходити 6 серпня 1906 року та представляла інформацію про місцеве життя. На жаль, виходила вона лише протягом 4-х місяців. Згодом, як театральний оглядач та музичний критик, співпрацював з багатьма вінницькими часописами, зокрема «Юго-Западный край», «Свободный голос», «Слово Подолии», «Шлях». Стаття А. Мазаракія «Памяти П. И. Чайковского. К 20-летию его кончины» була надрукована у газеті «Юго-Западный край», а згодом, у 1913 році, вийшла окремою книжкою. Він керував вінницьким театральним симфонічним оркестром, виступи якого користувались великим успіхом у городян, сприяв організації у Вінниці Товариства любителів мистецтва (28 березня 1917 р.). Головою товариства був А. В. Владимирський, а його заступником – А. В. Мазаракій. За основу статуту було взято «Статут Одеського літературного товариства». У жовтні 1919 р. на засіданні ради товариства Андрія Валер'яновича було обрано його почесним членом. Для підтримки матеріального становища А. Мазаракія вимушений був 1914 р. знову стати на службу. У Вінницькому окружному суді він виконував обов'язки судового розсильного з окладом – 500 крб. на рік. 26 листопада 1919 р. він помер у Вінниці від висипного тифу [15, 31].

Помітний слід в історії Вінниці залишив також одеський купець, цукропромисловець та орендар нафтоносних земель на Кавказі Олександр Клеантович Кумбарі, нащадок відомого грецького роду (так, одна з центральних вулиць Афін носить ім'я Кумбарі, очевидно, одного з предків О. Кумбарі, який за заслуги перед своєю історичною батьківщиною був удостоєний найвищої грецької нагороди – «Золотого кавалерського Хреста ордена Спасителя». І хоча сам Олександр Клеантович у Вінниці не проживав (зрідка тут бувала його дружина Софія), у місті до цих пір його ім'я пов'язується з розкішним маєтком на скелі (нинішня вулиця Оводова, 1), романтичним парком у центрі Вінниці з чудовим краєвидом та пляжем на березі Південного Бугу [17]. З архівних документів відомо, що 8 червня 1894 року О. Кумбарі придбав у вінницького лікаря М. Оводова (міський голова у 1899-1917 рр.) нерухоме майно у розмірі 22 тисяч квадратних сажнів (майже 5 га землі). Межі маєтку О. Кумбарі проходили тодішніми вулицями Торгова (нинішня Магістратська), Театральна (нині – М. Оводова) та обмежувались з півночі Бузьким Спуском (сьогодні вулиця Крутий Спуск) [7, арк. 1-37]. На вершині скелі у цих володіннях у 1912-1913 роках за проектом архітектора Г. Артинова було споруджено особняк в архітектурному стилі модерн. У роки Незалежності в садибі до 2013 року розміщувалась дитяча лікарня, а згодом – ТОВ «ЖЕО» та

сільськогосподарське підприємство. З січня 2020 року будівля стоїть порожньою [40]. Відомо також, що Олександр Кумбарі був хрещеним батьком Марії Ахіллесівни Кумбарі (народилась 1878 р. в Одесі). У 1906 році М. Кумбарі була власницею 9359 десятин землі при с. Крушанівка та 1538 десятин при с. Вихватнівці Ушицького повіту Подільської губернії. Тут в її маєтку знаходився винокурний завод. Після розлучення з чоловіком проживала у Лозанні (Швейцарія). Похована у 1967 році на цвинтарі у м. Ве́ве (Швейцарія) разом зі свекром та його другою дружиною [17].

Не була чужою Вінниця з її околицями і для видатного художника-передвижника, члена-засновника та голови Товариства південноросійських художників (1892-1919), лауреата великої бронзової медалі та диплома Всесвітньої виставки 1900 року в Парижі Кириака Костянтиновича Костанді (1852-1921), який народився у сім'ї емігрантів з Грецького королівства Костянтина Василькеті та Фотини Філіолог. Автор дослідження про його творчий та життєвий шлях Абрам Шістер (уродженець с. Шатава на Хмельниччині) писав: «Влітку 1889 року Костанді разом із Фросиною Кузьмівною Князевою, яка стала незадовго до цього його дружиною, поїхав у Київ. Тут він відвідав Кирилівську церкву, де оглянув розписи, виконані Врубелем. Побував Костанді і у Володимирському соборі, який на той час розписував В. М. Васнецов. З Києва подружжя відправилось до Вінниці. Зняли за містом дачу і відпочивали там разом із ріднею, що приїхала до них, до кінця літа. Оточений любов'ю та увагою, Костанді працював якимось по-особливому легко. Із створених на вінницькій дачі творів особливо ліричний пейзаж «Вечір на річці» (зберігається у колекції О. К. Костанді-Синицької, Одеса. – Авт.).

Невисокий пагорб, порослий зеленню садів та городів. Вгорі, біля самого горизонту, стоїть наполовину вросла в землю глинобитна хата, покрита почорнілою від дощів та часу соломою. А внизу, біля самого обриву, плавно вигинаючись, тече мілководна річечка. Навколо царює тиша та спокій. Ніщо тут не порушує рівноваги: ні біла хатина на вершині пагорба, ні сонна річка, ні сутінкове небо з м'якими палево-оранжевими хмарами. Дуже тонко написаний у пейзажі децю затінений, затягнутий все ще прозорою вуаллю вечірніх сутінків обривистий берег і водна гладінь річки.

Під Вінницею була також написана картина «Надвечір'я» (місцезнаходження невідоме. – Авт.). На галявині, оточена квітучими мальвами та дрібним чагарником, сидить молода жінка у темній кофті та широкий світлій спідниці. Зображений у картині-портреті образ овіяний ніжним та солодким смутком. Жінка немов би залишається наодинці зі своїми потаємними думками та оточуючим пейзажем, співзвучним її душевному стану» [47, с. 47-48].

До речі, окрім названих картин, К. Костанді був також автором 4-х етюдів «Околиці Вінниці» (1889; зберігаються у колекції М. К. Костанді у Москві) [47, с. 107].

Також автору цього дослідження вдалося знайти документ, що засвідчує перебування у Вінниці, принаймні у 1923 році, сина К. Костанді Павла, лікаря за фахом. У Вінниці у 32-річного Павла Костанді,

грека за національністю, мешканця Одеси, та його дружини Надії Василівни, 32 років, росіянки, домогосподарки, 24 травня 1923 року в 6-й радянській лікарні м. Вінниця народилася дочка Раїса. На той час Павло Костанді, очевидно, служив у дивізійному госпіталі 24-ї Залізної Симбірсько-Самарської стрілецької дивізії, штаб якої розміщувався у м. Вінниця. Мешкав у районі Кримських казарм [12, арк. 86-86 зв.]. В архівних документах також вдалося знайти згадку про військовослужбовця Івана Федоровича Костанді, 27 років, у якого 15 лютого 1932 р. в м. Гайсин, де він проходив військову службу, народився син Євгеній (мати – Васеліцева Наталія Ісаївна, 22 р., домогосподарка) [11, арк. 81]. Інший архівний документ говорить нам, що 5 липня 1938 року у м. Вінниця одружилися помічник слюсаря Вінницького супзаводу Пиріжок Степан Сильвестрович, 27 років, українець, та швачка Вінницької швейної фабрики Костанда Єлизавета Федорівна, 23 роки, грекinya [13, арк. 28-28 зв.]. Однак, яке відношення мали ці люди до родини К. Костанді, наразі невідомо.

До наших днів у м. Хмільник Вінницької області зберігся неокласичний палац російського дворянина грецького походження Костянтина Івановича Ксїдо (1879-після 1943). Про нього відомо, що у 1899 році він закінчив Миколаївське інженерне училище у м. Санкт-Петербург. Випущений підпоручиком в 13-й саперний батальйон. Учасник військових дій 1900-1901 рр. в Китаї та російсько-японської війни 1904-1905 рр. у званні поручика. Нагороджений Золотою зброєю з написом «за хоробрість» (27.01.1904). З 1905 року – штабс-капітан 18 саперного полку. Дружина Катерина Володимирівна, уроджена графиня Левашова – глухоніма, велика землевласниця, власниця цукрового заводу у с. Війтівці Літинського повіту Подільській губернії. В якості посагу мала 28 навколишніх сіл (Вербівка, Кушелівка, Соколова, Терешпіль, Стара Гута, Нова Гута, Мазурівка, Війтівці, Качанівка, Семки, Малий Митник, Порубинці, Лелітка, Голодьки та ін.), не рахуючи власності у самому Хмільнику та цінних активів. Співвласник (з 1913 р.) журналу «Русская Старина». Видавець декількох книг з географії (1910-і рр.), в т. ч. книги Фрїтьйофа Нансена «В країну майбутнього» (1915). Капітан (1914). Будувал за проектом архітектора академіка І. О. Фоміна родовий замок у Хмільнику (1911-1915). Садиба офіційно належала дружині. Жив переважно у Петербурзі, а в 1915 році пішов на війну. Сім'я переїхала у Новоросійськ. У 1915 році перебував при Головному начальнику постачань армій Південно-Західного фронту. У 1919 році емігрував. У 1943 році на нетривалий час відвідав свій замок у Хмільнику. За деякими даними, проживав у Чехії [19].

Особливе місце у розвитку культурних зв'язків між українським та грецьким народами займала діяльність українця за походженням, композитора і перекладача Петра Івановича Ніщинського (псевд. Петро Байда; 09.21(09).1832, с. Неменка Липовецького повіту Київської губернії (нині – село в Іллінецькій міській громаді Вінницького району Вінницької області)-04(16).03.1896, м-ко Ворошилівка Вінницького повіту Подільської губернії; нині – село у Гніванській міській громаді Вінницького району Вінницької області). Навчався в Софійському та Києво-Подільському духовних училищах (1842-1849),

Київській духовній семінарії (1849-1850). 1850 року виїхав до Афин зі своїм вихователем ієромонахом Антоніном, був півчим церкви російського посольства. Закінчив факультет богослов'я Афінського університету (1852-1856) і здобув ступінь магістра наук за дисертацію на тему: «Про ересі та розколи в Російській церкві». З 1860 року жив в Одесі, з 1875 – в Ананьєві (тепер м. Одеської області), викладав у гімназіях російську та грецьку мови, писав музику, організовував хори й керував ними. В Одесі 1861 року заснував журнал «Ерміс», що виходив грецькою мовою. 1875 року створив на власний текст музичну картину з народного життя «Вечорниці» як вставну сцену до 2-ї дії драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Вперше виконаний того ж року елизаветградським артистичним гуртком, твір набув самостійного значення. Широко відомий чоловічий хор з «Вечорниць» - «Закувала та сива зозуля». Здійснив перші в Україні переклади «Антигони» Софокла (1883), «Одіссеї» (1889) та «Іліади» (не закінчений) Гомера. Переклав грецькою мовою «Слово о полку Ігоревім» (1881). Опублікував посібник «Опыт элементарного руководства при изучении греческого языка в гимназиях и прогимназиях» (1870) та видрукував новогрецькою працю «Російська граматики для юнацтва Греції» [21, с. 422; 22, с. 424].

Добрий слід у пам'яті нащадків залишив також диригент, композитор, музикознавець і педагог Сергій Юрійович Папа-Афанасопуло (17.10.1878-після 1947). Народився він у м. Рязань (Росія) в старовинній дворянській сім'ї грецького походження. Батько був генералом Російської армії (помер 1894 р.), одним з найближчих соратників героя російсько-турецької війни 1877-1878 рр. М. Д. Скобелева. Старший брат Всеволод працював машиністом на залізниці в Одесі. Молодший брат Микола зробив військову кар'єру, дослужившись, як і батько, до генеральського звання. Двоюрідний брат Ілля Афанасійович був членом Державної Ради Російської імперії та предводителем дворянства Волинської губернії.

Освіту здобув у Київському кадетському корпусі, після закінчення якого, з 1899 р., вчителював на Київщині та Волині. 1907 р. був заарештований за організацію селянської спілки, просидів під вартою два місяці, після звільнення отримав заборону працювати в народних школах. 1910 р. склав іспит на звання викладача математики середньої школи і з наступного року викладав за фахом у Київському кадетському корпусі. Одночасно вів співи, був регентом кадетської церкви, збирав народні пісні та писав власні музичні твори...

Впродовж 1917-1919 рр. обіймав посаду регента Софіївського собору і, як пригадають «доброчинці» під час слідства, щиро симпатизував УНР. Тоді ж відбулись зустрічі з Миколою Леонтовичем, який записав від нього декілька на-родних пісень, зокрема, «Попід яром, яром» та «Одна гора високая». 1919 р., після евакуації кадетського корпусу з Києва, втратив роботу і змушений був перебиватися випадковими заробітками хормейстера. Влітку 1920 р. був заарештований ЧК, однак тоді відбувся 10-денним ув'язненням. Після звільнення виїхав до Немирова, а згодом – до Вінниці, де спочатку працював у губфінвідділі, регентом хору Казанської церкви, а у вересні 1924 р. обійняв посаду директора (керівника) музичного технікуму.

Як один із засновників Вінницької філії Товариства ім. Леонтовича, починаючи з літа 1922 р., був диригентом створеної при ній капели (мішаний хор), якою керував до листопада 1925 р. Хор дав більше 100 концертів у місті та на периферії перед різноманітною публікою. Основу програми становили пісні М. Леонтовича, М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, О. Кошиця, М. Вериківського, П. Козицького, С. Папи-Афанасопула, Г. Давидовського та ін.

Важкі матеріальні умови внаслідок скорочення штату після ліквідації губернських установ змусили в листопаді 1925 р., незважаючи на посади голови президії філії та керівника капели, переїхати до Харкова. Влаштувався начальником одного з відділів Наркомфіну, де пропрацював до 1930 р., доки не став директором Пересувної української опери (1929). Одночасно брав активну участь у створенні та діяльності Харківського музичного товариства «Укрфіл», писав музичні рецензії для газет «Вісті», «Харківський робітник», «Комуніст», розлогі критичні відгуки на виступи капели «Думка».

1931 р. перейшов на службу в Наркомгосп, звідки був звільнений через кілька років через критику підготовленого ним підручника. Після цього деякий час працював у плановому відділі житлового управління Київської міськради, але вже у серпні 1937 р. був звільнений «за несвоєчасну розробку і подання плану капітального ремонту на II півріччя». Відтак, 7 вересня 1937 р. як «шкідник» та «контр-революціонер» був заарештований органами НКВС (звинувачувався за статтями 54-10 і 54-11 КК УРСР). Покарання відбував у Казахстані, спочатку в алма-атинській в'язниці, а згодом на заслання в Акмолінську упродовж трьох років. Звільнений 7 жовтня 1940 р. Однак, дозволу виїхати до України не отримав і залишився працювати начальником планово-фінансового відділу станції Акмолінськ Карагандинської залізниці, одночасно патронуючи місцевий хор. Подальша доля невідома. Реабілітований 17 липня 1989 р. Був освіченою інтелегентною людиною, володів, крім української, російською, польською, німецькою та французькою мовами. Мав чудовий голос (бас). Знайомі вважали його доброзичливою, порядною і високодуховною особистістю [35, с. 288-291].

Одним із активних діячів Української революції 1917-1921 років на Поділлі був педагог, кооператор та громадський діяч Дмитро Герасимович Зосіматю (бл. 1890-1920, м. Одеса). Вчителював у с. Ганнівка Новоушицького повіту Подільської губернії. Працював інструктором з кооперації Вінницького та Ольгопільського земств. Учасник всіх з'їздів кооперації Поділля. Активно друкувався в кооперативних періодичних виданнях. Редактор часопису «Народні бажання» (1917, Ольгопіль). Член редколегії газети «Народна воля» (1917, Вінниця). Член УПСР. Член Подільської губернської ради від Ольгопільського повіту (1917). Член Ольгопільської та Вінницької «Просвіти». Член Ольгопільської повітової народної управи, повітовий комісар (1918-1919). Загинув від рук денікінців [45, с. 89]. Були греки і серед представників нової, більшовицької влади на Поділлі. Серед них – начальник підвідділу по боротьбі з бандитизмом Подільської губчека у 1921 році, уродженець Одеси Михайло Павлович Костандогло (1890-?).

Греками за походженням були також головний режисер Вінницького державного театру опери та балету ім. Леніна (у 1937-1939 рр.) та директор Вінницького міського театру в роки німецької окупації Василь Дмитрович Бобров (Аргіропуло) (1875, м. Одеса-?) [10, арк. 61-61 зв.], а також актриса Дарія Василівна Зеркалова (справжнє ім'я Діна Дебора; 19.03(01.04).1901, с. Анатолівка Тираспольського повіту Херсонської губернії (нині – Березівського району Одеської області)-05.09.1982, м. Москва). Сценічну діяльність остання розпочала в українських театрах Вінниці (20-і рр.), Одеси, Києва, Харкова. У 1930-х рр. – актриса Центрального театру Червоної армії, московського Малого театру. Грала у кіно («В людях», 1939) та ін. Знімалась в українських фільмах: «Знову на землі» (1921), «Потоки» (1923), «Укразія» (1925), «Остання ніч» (1935). Заслужена артистка РРФСР (1937). Народна артистка РРФСР (1947) [16; 35, с. 206, 373, 471].

Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 року зафіксував 34 підданих Греції, які проживали на території Подільської губернії [2, с. 65].

За даними Всеросійського міського перепису населення 1923 року, у найбільших містах Поділля проживала така кількість греків: Проскурів – 4 (3 чол. і 1 жін.), Кам'янець-Подільський – 6 (3 і 3), Тульчин – 2 (жін.), Вінниця – 42 (27 чол. і 15 жін.) [9, арк. 109, 111, 112, 115].

За переписом населення 1926 року в УСРР жило 124 тис. греків, з них 97 тис. на Маріупольщині, 16 тис. у Криму, 3,5 тис. на Одещині; крім того, на Кубані жило 22 тис., на Східному Передкавказзі 10 тис. Разом на 1 січня 1933 року в УСРР жило 132 тис. греків, на суцільній українській етнографічній території – 156 тис., на всіх українських землях – 167 тис. (кількість греків в усьому СРСР за переписом 1926 р. – 214 тис., за переписом 1939 р. – 286 тис.).

Із греків, що жили на Маріупольщині, 4 тис. мешкало в м. Маріуполі (10% всього населення, в 1897 р. – 30%), 93 тис. в близько 25 багатолюдних, переважно чисто грецьких селах. До більших належали: а) в південно-західній надморській частині – Ялта, Мангуш, Урзуф, Старий Крим та ін.; б) в східній частині над річ-кою Кальміус – Сартана, Карань, Чермалик, Стила, Бішеве й ін.; в) в північно-західній частині – Велика Янисоль, Комар, Богатир, Гнатівка, Старий Керменчик, Нова Каракуба й ін. Разом греки становили на Маріупольщині 1/5 всього населення. В Криму вони жили переважно (60%) по містах: у Ялті, Севастополі, Сімферополі, Керчі, Феодосії та в їх околицях і біля Карасубазару. На Одещині, крім їх давньої колонії в Одесі (1400 душ), греки жили в с. Свердлово (1400 душ); малі грецькі колонії були в Сталіному (з 1961 р. – м. Донецьк, 700), в Харкові (500), Києві (300). В інших містах, де колись жили греки (Ніжин, Миколаїв, Дніпропетровськ), вони злилися з місцевим населенням.

У 20-х і на початку 30-х рр. греки мали 3 національні райони в УСРР (Велико-Янисольський, Мангушський, Сартанський) і 30 національних сільрад. Натомість грецька меншість не була належно забезпечена школою з рідною мовою (76% - рос. і 2% - укр.); цим пояснюється те, що тільки 1% греків писав рідною мовою (при високому – як на тодішні часи – відсотку письменних – 64 – в 1926 р.). В кінці 20-х

рр. Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства провадила вивчення грецької колонії на Маріупольщині (Андрій Ковалівський та ін.) [30, с. 430].

На жаль, в історії грецької громади у складі УРСР під зверхністю більшовицької Москви були й чорні сторінки. Одна із них – політика масових репресій кремлівського режиму проти народів, що населяли СРСР. Складовою цієї політики була так звана «Грецька операція» НКВС, яка тривала з 15 грудня 1937 року до березня 1938 року (окремі арешти проводились до осені 1938 р.). Початком цієї кампанії була директива НКВС СРСР № 50215 від 11 грудня 1937 року про проведення з 15 грудня того ж року масової репресивної операції серед грецького населення, спрямованої проти шпигунів та націоналістичної діяльності. Основного удару зазнали грецькі колонії на Півдні Росії (Краснодарський край), у Сталінській (з 1961 р. – Донецькій) області УРСР, в Криму, на Закавказзі тощо. За даними Російського міжнародного історико-просвітницького правозахисного товариства «Меморіал», по «грецькій лінії» в СРСР у 1937-1938 рр. було засуджено 12557 чол., з яких 10545 чол. засуджено до розстрілу [26, с. 20]. У той же час, у документальних джерелах Галузєвого архіву СБУ зафіксовано, що впродовж лише 1937 року за шпигунство на користь іноземних держав в УРСР було репресовано 4237 греків (4-е місце за цим показником серед нацменшин) [28, с. 65].

Серед багатьох репресованих греків ми зустрічаємо і чимало з тих, які мешкали на території Вінницької області. Це, зокрема, Алакозов Лазар Опанасович (народився 1897 р. в с. Багати Донецької обл., мешкав у смт Літин, без певного місця роботи), Веланас Костянтин Маркович (народився 1924 р. в м. Одеса, мешкав у м. Немирів), Іліада Петро Миколайович (народився 1902 р. в м. Одеса, про-живав у м. Ямпіль, працював бухгалтером, розстріляний 4 жовтня 1938 р.) [26, с. 64, 331, 829], Лефтеров Петро Костянтинович (народився 1904 р. в с. Костянтинопіль Великоновосілківського району Донецької області, працював механіком на ст. Калинівка), Макмак Григорій Платонович (народився 1904 р. в кол. с. Янісоль Маріупольського району Донецької обл., проживав у с. Красносілка Гайсинського району, працював головою місцевого колгоспу), Малич Олександр Кирилович (народився 1918 р. в м. Харків, в роки німецької окупації працював артистом Вінницького музично-драматичного театру) [27, с. 481, 581, 597], Панайоті Дмитро Христофорович (народився 1876 р. в с. Коблеве Березанського району Миколаївської обл., проживав у смт Крижопіль, працював секретарем аграрного відділу Цибулівського цукрокомбінату, розстріляний 2 жовтня 1937 р.), Панайоті Ігор Данилович (народився 1905 р. в с. Гарячківка Крижопільського району, проживав у смт Крижопіль, працював рахівником дорожнього тресту), Петракокин Костянтин Георгійович (народився 1902 р. в м. Одеса, працював бухгалтером Тульчинської політично-просвітницької школи, розстріляний 12 квітня 1938 р.), Скопідідс Герасим Герасимович (народився 1923 р. в м. Одеса, вихованець дитячого будинку в м. Немирів), Сушина Ольга Ахілесівна (народилась 1898 р. в м. Одеса, проживала в м. Вінниця, домогосподарка) [28, с. 263, 304, 646, 762],

Харабаджа Митрофан Іванович (народився 1905 р. в с. Костянтинопіль Великоновосілівського району Донецької обл., проживав у м. Вінниця, працював зав. складу «Держстрахфонду»), Харабуга Ілля Спиридонович (народився 1902 р. в смт Гурзуф Ялтинського району АР Крим, проживав у м. Вінниця, працював директором Вінницького обласного театру російської драми, розстріляний 30 листопада 1937 р.), Харадзе Костянтин Георгійович (народився 1890 р. в м. Одеса, проживав у м. Вінниця, працював бухгалтером поліклініки), Чунжук Олександр Іванович (народився 1901 р. в м. Одеса, проживав у смт Вапнярка Крижопільського району, без певних занять), Шапурма Юрій Дмитрович (народився 1905 р. в с. Сартана Маріупольського району Донецької обл., працював лікарем у поліклініці на ст. Жмеринка), Шкаборович Йосип Якимович (народився 1896 р. у смт Роздол Миколаївського району Львівської обл., проживав у с. Будьки Жмеринського району, чоботар) [29, с. 353, 453, 466, 512].

Греція визнала Україну як незалежну державу 31 грудня 1991 року. 15 січня 1992 року між Україною і Грецією встановлено дипломатичні відносини. Між обома країнами підписані угоди про економічне та науково-технічне співробітництво, співпрацю в галузі культури, освіти, науки й туризму. Встановлено побратимські зв'язки між Києвом та Афінами. Загальна чисельність українців у Греції – 18 тис. осіб (для порівняння: за даними перепису 2001 року, греків в Україні – 91,5 тис. осіб, основна частина яких (77,5 тис.) проживала в Донецькій області). Від 1998 року в Афінах існує об'єднання українців «Журавлиний край» (голова – Г. Авралідіс). Відкрита недільна школа з вивчення української мови [42, с. 193].

Нині значна частина греків України є членами національно-культурних товариств, об'єднаних у 3 загальноукраїнські структури: «Союз греків України», «Федерація грецьких товариств України», «Федерація греків Криму» [41 с. 189].

Справі духовного взаємозбагачення обох народів служить також діяльність Вінницької міської організації «Товариство греків» (створене 2003 року, голова – Бежнар Еліна Валеріївна), яке станом на 1 січня 2004 року нараховувало 13 членів [23].

Цій же благородній меті присвячена також діяльність багатьох визначних діячів культури, науки та мистецтва сучасності. Своє, особливе місце у цьому почесному переліку займає відомий подільський церковнослужитель, історик, археолог, краєзнавець, журналіст, художник, реставратор, голова Вінницького церковно-історичного комітету (з 1999 року) Анатолій Вацлавович Сварчевський (отець Пантелеймон). Серед його вагомого творчого доробку – дослідження про першовитки чернецтва та православної ієрархії на Поділлі «Православное монашество Подолии IV-30-е гг. XX века (исторические очерки – попытка анализа)» (Вінниця, 2009). У цій праці автор стверджує, що першими монахами на Поділлі були полонені монахи-християни, переважно каппадокійці (мешканці історичної області в Малій Азії), вивезені під час готських (або скіфських) воєн IV-VI ст. Згодом, на зміну скіфо-готському християнству у першій половині VIII ст. на наші землі прийшло візантійське християнство та його цвіт –

чернецтво. Автор пов'язує цей процес з епохою іконоборства у Візантії, що настала у 726 році з ініціативи імператора Лева III Ісавра (правив у 717-741 рр.). Внаслідок гоніння на шанувальників ікон чимало духівництва та монахів були змушені переселятися на околиці Візантійської імперії, в тому числі і на землі Середнього Подністров'я. Саме тоді, на думку автора, і був заснований Нагорянський скельний монастир (до наших днів у верхніх важкодоступних ярусах Нагорянських печер збереглися залишки середньовічного печерного храму та хрестильня). Та й первісні штучні печери нинішнього Лядівського монастиря (на думку автора, поселення Лядова знаходилось неподалік від старої античної колонії Клепідава) також були засновані тими ж візантійськими монахами-емігрантами. Оскільки наявність храму та хрестильні при ньому передбачає необхідність існування православної ієрархії, то звідси випливає цілком закономірний висновок – про офіційне за-снування та існування хоча й невеличкої, але – Подільської єпархії ще у першій половині VIII ст. Тобто – більш ніж на 250 років раніше офіційного хрещення Русі-України [34, с. 14]. Варто згадати також і таку оригінальну, ґрунтовну працю автора, як «Подольские монахи Свято-Пантелеймонова монастыря на Афоне (вторая пол. XIX – первая пол. XX века) (Вінниця, 2014). Книга, за висловом самого автора, спрямована на відродження «багатовікових духовно-історичних зв'язків Русі з Афоном – справжнім першоджерелом наших тисячолітніх православних духовних традицій». Уперше у вітчизняній історіографії зазначена праця розкриває значення у долі монастиря святого Пантелеймона на горі Афон у Греції (входить до офіційного списку 20 «правлячих монастирів» на святій горі Афон, займає 19-е місце у святогірській ієрархії), а також багатьох інших монастирів, подвір'їв, скитів, калівів, ісихастеріїв, що підпорядковувались головній обителі, монахів – вихідців з Поділля. При підготовці цього видання автор використав унікальні документи із архіву та бібліотеки монастиря святого Пантелеймона на Афоні, Державного архіву РФ, відділу рукописів Російської національної бібліотеки тощо, що дозволило йому укласти своєрідний біографічний довідник на насельників обителі святого Пантелеймона, вихідців з Поділля. Автор з'ясував, що за чисельністю ченців у Афонському Пантелеймоновому монастирі вихідці з Подільської губернії займали друге місце – 340 чоловік (перше місце займала Курська губернія – 369 чоловік). Географія місць Подільської губернії та кількість благочестивих афонських подвижників за повітами розподілялась таким чином: Балтський – 48 чол., Брацлавський – 61 чол., Вінницький – 11 чол., Гайсинський – 38 чол., Летичівський – 7 чол., Літинський – 8 чол., Могилівський – 14 чол., Ольгопільський – 104 чол., Проскурівський – 15 чол., Новоушицький – 12 чол., Ямпільський – 22 чол. А з тодішніх подільських сіл, які послали на Афон своїх представників – майбутніх монахів, абсолютним рекордсменом було село Торканівка Ободівської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії – 51 чоловік! [33, с. 24]. Своєрідним доповненням та продовженням попередньої праці автора є ґрунтовне дослідження «Подольские монахи имяславцы. Исторический очерк» (Вінниця, 2015). Названа праця, по суті, є першим комплексним дослідженням у

вітчизняній історіографії ім'яслав'я, - релігійного догматичного і містичного руху, що отримав поширення на початку ХХ ст. серед православних монахів, основу яких склали вихідці з українських земель, на святій горі Афон. Головним богословським положенням прихильників ім'яслав'я було вчення «про невидиму присутність Бога в Божественних іменах», а найбільш відомим коротким виразом ім'яслав'я стала фраза «Ім'я Боже є Сам Бог» («але Бог не є ім'я»). Визнаним лідером руху був ієросхимонах Антоній (Булатович). У 1913 році вчення ім'яслав'я було засуджене як єретичне Синодом Російської православної церкви, а сам рух монахів-ім'яславців на горі Афон був придушений за допомогою російської військової сили. Після цього пароплав «Херсон» силоміць доставив 621 монаха з Афону до Росії. Сорок монахів були визнані непридатними до транспортування і залишені в лікарні на горі Афон. 17 липня 1913 року пароплав «Чихачов» доставив ще 212 монахів з гори Афон. Частина монахів добровільно покинула монастир, деякі виїхали на Камчатку до місіонера о. Нестора (Анісімова) [32, с. 25]. Автор розвінчує поширені подекуди ще й досі уявлення про ім'яслав'я як ересь чи помилку. Насправді ж це було ціле православне вчення, яке Російська православна церква і досі не хоче визнавати через свою провину у ганебних подіях 1913 року. Окрім цього, автору на основі опрацювання значного масиву архівних документів монастиря святого Пантелеймона на Афоні, а також інших джерел вдалося з'ясувати розподіл афонських монахів-ім'яславців з Подільської губернії за окремими повітами та за духовним званням, а також укласти на них біографічні довідки. Кількість благочестивих афонітів-ім'яславців за повітами Подільської губернії розподілялась таким чином: Балтський – 16 чол., Брацлавський – 14 чол., Гайсинський – 12 чол., Летичівський – 1 чол., Літинський – 1 чол., Могилівський – 6 чол., Ольгопільський – 30 чол., Новоушицький – 1 чол., Ямпільський – 7 чол. (всього – 88 чол.) [32, с. 33]. Доповнює книгу тематична добірка документів з різних архівів, чимало з яких оприлюднюється вперше.

Таким чином, різноманітні за формою та змістом греко-українські історичні зв'язки, коріння яких сягає глибокої давнини, свідчать про невмирущість спільних духовних та культурних цінностей, в основі яких лежать найвищі ідеали людства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Артинов Григорій Григорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=275825> (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
2. Білецький П. М. Іноземне підприємництво в Подільській губернії (1861-1917 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К.-П., 2016. 336 с.
3. Вінюкова В. М., Ківільша Г. Б., Осетрова Г. О., Папєвська С. О. Романтичне Поділля. Історії кохання. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2008. 72 с.
4. Гальчак С. Д. Археологічні культури Поділля. Вінниця, 1998. 64 с.
5. Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.

6. ДАВіО, ф. Д-172, оп. 7, спр. 75-86; оп. 9, спр. 683, 684, 833.
7. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 2045, арк. 1-37.
8. ДАВіО, ф. Д-716, оп. 1, спр. 7.
9. ДАВіО, ф. Р-925, оп. 1, спр. 405.
10. ДАВіО, ф. Р-1312, оп. 2, спр. 3.
11. ДАВіО, ф. Р-6129, оп. 3, спр. 253.
12. ДАВіО, ф. Р-6129, оп. 5, спр. 36.
13. ДАВіО, ф. Р-6129, оп. 5, спр. 378.
14. Завальнюк К. Нові факти з життя вінницького зодчого // Подільська зоря. 2000. 7 грудня.
15. Завальнюк К. Перші паростки вінницької міської преси // Вінницька газета. 2004. 19 серпня.
16. Зеркалова Дарія Василівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=389531> (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
17. Імператор Микола II сприяв Кумбарі у суді з містом за... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vajr.info/2021/12/29/imperator-mykola-ii-spruyav-kumbari-u-sudi-z-mistom-za-spirnu-dilyanku-u-vinnytsi/> (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
18. Кржицький С. Д. Античні держави Північного Причорномор'я // Енциклопедія історії України. Т. 1 (А-В). К.: Наукова думка, 2003. С. 98-101.
19. Ксидо Константин Иванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ria1914.info/index.php/Ксидо_Константин_Иванович (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану; Хмільник. – Путешествуя Историей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sergekot.com/hmel-nik-ukr> (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
20. Кулик Л. Михайло та Григорій Артинови – видатні архітектори ніжинського грецького роду // Грецька громада Ніжина: історія та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 360-тій річниці універсалу гетьмана Богдана Хмельницького, наданого ніжинським грекам, 330-тій річниці заснування Ніжинського грецького братства та 200-тій річниці відкриття Ніжинського Олександрівського училища / упор. О. С. Морозов. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2017. С. 119-122.
21. Лазанська Т. І. Ніжинський Петро Іванович // Енциклопедія історії України. Т. 7 (Мл-О). К.: Наукова думка, 2010. С. 422-423.
22. Митці України. Енциклопедичний довідник. К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. 848 с.
23. Національні товариства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vn.ukrpack.net/~migrac/page3.htm> (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
24. Петренко О. Привілей Станіслава Потоцького громаді греків, сербів і волохів міста Могилева 1774 р. // Сьома Могилів-Подільська наукова історико-краєзнавча конференція/Матеріали конференції, 6-7 жовтня 2023 р., м. Могилів-Подільський. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. С. 31-44.

25. Ралли, Ипитис – Путешествия Историей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// sergekot.com/rally-ipitis/](https://sergekot.com/rally-ipitis/) (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
26. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 2. Вінниця: ДП «Вінницька картографічна фабрика», 2007. 848 с.
27. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 3. Вінниця: ДП «Вінницька картографічна фабрика», 2010. 784 с.
28. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. Вінниця: ФОП «Каштелянов О. І.», 2012. 776 с.
29. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 5. К.: Центр ДЗК, 2015. 640 с.
30. Р. М. Греки // Енциклопедія українознавства. Т. 2. Париж – Нью-Йорк: Молоде Життя, 1955-1957. С. 429-430.
31. Сафронова О. В. Перший вінницький видавець А. В. Мазаракій та його бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// library.vn.ua/Konf2010/texts/4_9.htm](https://library.vn.ua/Konf2010/texts/4_9.htm) (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
32. Сварчевский А. В. Подольские монахи имяславцы. Исторический очерк. Издание второе. Винница, 2015. 308 с.
33. Сварчевский А. В. Подольские монахи Свято-Пантелеймонова монастыря на Афоне (вторая пол. XIX – первая пол. XX века). Винница, 2014. 104 с.
34. Сварчевский А. В. Православное монашество Подолии IV-30-е гг. XX века (исторические очерки – попытка анализа). Винница, 2009. 56 с.
35. Семенко Л. І., Логінов О. В. Вінницький театр у свіданні історії (1910-1944). К.: Центр ДЗК, 2019. 536 с.
36. Сецинский, священник. Археологическая карта Подольской губернии // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве (1899). Том 1. М.: Типография Г. Лиснера и А. Геля, 1901. С. 197-354.
37. Січинський Е. Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том СXXXVIII-CXL. Праці Історично-фільософічної Секції / під ред. І. Крипякевича. Львів, 1925. С. 45-65.
38. Січинський Володимир. Чужинці про Україну//Вітчизна, 1990, № 12.
39. Софія Потоцька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=967538](https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=967538) (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
40. 100-річний «Особняк» у центрі Вінниці: від будинку Софії до майбутньої лікарні. Фотофакт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// vinnitsa.info/article/100-richniy-osobnyak-u-tsentri-vinnitsi-vid-budinku-sofiyi-do-maybutnoyi-likarni-fotofakt](https://vinnitsa.info/article/100-richniy-osobnyak-u-tsentri-vinnitsi-vid-budinku-sofiyi-do-maybutnoyi-likarni-fotofakt) (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
41. Терентьева Н. О. Греки в Україні // Енциклопедія історії України. Т. 2 (Г-Д). К.: Наукова думка, 2004. С. 189.
42. Терентьева Н. О. Греція // Енциклопедія історії України. Т. 2 (Г-Д). - К.: Наукова думка, 2004. С. 192-193.
43. Томазов В. В. Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація//Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 100-108.

44. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. свящ. Е. Сецинского. К.-П., 1901. 1267 с.
45. Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки: Біографічний довідник. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 320 с.
46. Швенцонь А. Описаніє Литинскаго уѣзда Подольской губерніи. Вид. друге, доп. / Упор. Р. М. Зелінський. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2024. 200 с.
47. Шистер А. Кириак Константинович Костанди. – Л.: Художник РСФСР, 1975. 138 с.

Віталій Тучинський

ПАЛАЦИ МУРОВАНОКУРИЛОВЕЧЧИНИ ЯК ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Анотація. У публікації досліджено історію будівництва палаців у Мурованих Курилівцях, Михайлівцях та Котюжанах, охарактеризовано їх архітектурні стилі та особливості. Подано інформацію про власників палаців та історичні події, що відбувалися на їх території. Звернуто увагу на необхідність охорони і збереження палацо-паркових пам'яток краю.

Ключові слова: Муровані Курилівці, Михайлівці, Котюжани, польська шляхта, пам'ятки історії та культури, палаци, архітектура.

Vitalii Tuchynskyi

PALACES OF MUROVANOKURILOVECH REGION AS MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE

Abstract. The publication examines the history of the construction of palaces in Murovyny Kurylivtsi, Mykhailivtsi and Kotyuzhany, their architectural styles and features are characterized. Information is provided about the owners of the palaces and historical events that took place on their territory. Attention was drawn to the need to protect and preserve the palace and park monuments of the region.

Keywords: Murovani Kurylivtsi, Mykhailivtsi, Kotyuzhany, Polish nobility, monuments of history and culture, palaces, architecture.

Мурованокуриловеччина – цікавий та мало вивчений регіон південно-західної частини Вінниччини. Після адміністративної реформи 2020 року Мурованокуриловецька ОТГ входить до складу Могилів-Подільського району Вінницької області і включає близько 85% території колишнього Мурованокуриловецького району.

На території краю збереглося чимало пам'яток палацо-паркової архітектури, значна частина із яких потребують надійного збереження та реставрації. Зокрема, у напівзруйнованому стані знаходиться унікальний палац цукрозаводчика Нафтула Когана у селі Вищий Ольчедаїв, який найближчим часом може повністю зруйнуватися. Найбільш цікавими з історичної та архітектурної точки зору є три